

УДК 7.071.5(477.73)«19/20»

**ХУДОЖНЯ ОСВІТА В МИКОЛАЄВІ.
ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА РЕГІОНАЛЬНІ
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ****ARTISTIC EDUCATION IN MYKOLAIV.
THE PERIODS OF DEVELOPMENT AND
REGIONAL FEATURES OF FORMING****Сапак Н. В.,**кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент
кафедри дизайну, Відокремлений підрозділ
«Миколаївська філія Київського національного
університету культури і мистецтв»

(Миколаїв, Україна),

e-mail: nata1946@ukr.net,

ORCID iD 0000-0003-1642-7271

Sapak N. V.,Candidate of Art History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department, Design a
separate subdivision «Mykolayiv branch of Kyiv

National University of Culture and Arts»

(Mykolaiv, Ukraine), e-mail: nata1946@ukr.net,

ORCID iD 0000-0003-1642-7271

Мета роботи полягає у розкритті головних етапів художньої освіти в Миколаєві протягом ХХ – початку ХХІ століття та визначені її поступового характеру, пов'язаного з регіональними та загальнодержавними процесами в цій галузі. **Методологією дослідження** є комплексний історико-культурологічний підхід, відповідно до якого виклад матеріалу здійснювався з урахуванням історичного контексту формування художньої освіти. **Виклад основного матеріалу.** Перший етап прийшовся на початок ХХ ст. і пов'язаний з діяльністю приватної школи А. Казакова, класу М. Винокурова, де готували до вступу у технічні і художні заклади. 1914 року, відкрито школу малювання, креслення і ліплення ім. В. Верещагіна. Професійна підготовка здійснювалась за академічною системою В. Мурзановим, Л. Інглезі, О. Валєвахінім. Головна увага приділялася вихованню креслярів і малювальників для суднобудування. В 1920-х роках школу реорганізовано у Вільні художні майстерні. Художанці займаються декоративним оформленням міста. Створюється будівельна профікола з архітектурним відділенням, де викладались образотворчі предмети. На 1930-і роки прийшла діяльність художнього технікуму. Методика підготовки спиралась на академічні засади, а головна увага, згідно вимог часу, приділялась монументальним формам мистецтва. Студенти займалися скульптурним оформлення будинків. Серед викладачів відомий художник і педагог Д. Крайнев. В середині ХХ ст. єдиними закладами освіти були художні студії. 1970-і роки – час значної активізації художнього життя. Засновано Миколаївську організацію Національної спілки художників України. Базою початкової освіти стає відкрита міська художня школа. Подальші заходи пов'язані з професійною освітою в самостійній Україні. В 1990-і роки в Миколаївській філії Київського національного університету культури і мистецтв, Коледжі культури і мистецтв, в наслідок реалізації державної програми відродження народного мистецтва, готують майстрів декоративно-прикладного мистецтва. На початку нового століття в філії університету відкрито кафедру реставрації і графічного дизайну, що значно підвищило роль Миколаєва, як творчого центра. До викладання залучаються відомі художники, навчання здійснюється за програмами Академії мистецтв. З 2006 року головним й єдиним напрямом вищої художньої освіти стає дизайн із спеціалізаціями: дизайн середовища, графічний дизайн, дизайн одягу. **Висновки.** За сто років формування художня освіта в Миколаєві, спираючись на академічні засади, пройшла всі етапи формування від початкових класів, художньої школи, технікуму до підготовки фахівців вищої освіти, від наодання навичок в ремеслах, необхідних для суднобудування до комплексної підготовки дизайнерів здатних вирішувати творчі завдання згідно вимог часу.

Ключові слова: художня школа, художній технікум, студія, прикладне мистецтво, реставрація, дизайн.

The purpose of work consists in revealing the main stages of artistic education in Mykolaiv during XX - to beginning of XXI century and determining the gradual character of it, related to the regional and national processes in this sphere. Research methodology is complex approach of history and culturology. In according to it, the exposition of material has been represented in the historical context of forming of artistic education. Exposition of basic material. The first stage was in the beginning of XX century and it was related with activity of Kazakov's private school by, Vynokurov's class like training places for entering to technical and artistic institutions. The school of drawing, draft and modeling named by V. Vereshchagin was opened in 1914. The professional training had been practicing, according with the academic system by V. Murzanov, L. Inglezi, O. Valevahn.

The main attention was paid to training of draftsmen and drawers for shipbuilding. The school has been reorganized in the Free Artistic Workshops in 1920th. Pupils were engaged to in decorative registration of city. Building professional school was created, an architectural department was there. There was activity of artistic technical school in the 1930th. Methodology of education was based on academic principles and the main attention was paid to the requirements of time, to the monumental forms of art. Students were engaged in sculptural registration of houses Well-known Artists D. Krainev. The artistic studios were only establishments of education in the middle of XX century. 1970th is time of considerable activation of artistic life. Mykolaiv organization of the National union of artists of Ukraine was founded. Municipal artistic school became the base of primary artistic education. Further activity was related to develop education in independent Ukraine. In the consequence of realization of the government program of folk art revival, Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts, Mykolaiv College of Culture and Arts had been training masters of the decoratively-applied art in 1990th. The Department of Restoration and Graphic Design was open, that promoted the role of Mykolaiv as a creative center. Studying process had been doing according to the programs of Academy of arts by well-known artists. From 2006 design has become the main direction of higher artistic education with such specializations as: design of environment, graphic design, design of clothing. Conclusions. During one hundred years the forming of artistic education in Mykolaiv, leaning on academic principles, had stages of forming from initial classes, artistic school, technical school for training the specialists of higher education with skills in handicrafts necessary for shipbuilding to complex education of designers capable to decide creative tasks in obedience to the requirements of time.

Keywords: artistic school, artistic technical school, studio, applied art, restoration, design.

Вступ. Становлення та розвиток художньої освіти в Миколаєві охоплює ХХ століття. Особливості цього процесу пов'язані з промисловим характером міста та підготовкою художників для суднобудування. Значну роль відіграло сусідство впливової Одеси, де з 1865 року діяла малювальна школа Одеського товариства красних мистецтв, згодом реорганізована в художнє училище. Училище поклато початок мережі навчальних закладів, в тому числі в Миколаєві. Подальший розвиток художньої освіти в місті пов'язаний з загальнодержавними процесами в цій галузі. Поряд з тим він відбиває регіональні особливості формування художнього середовища. Його останній найбільш активний етап прийшовся на кінець ХХ - початок ХХІ століття - час створення української державності.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання художньої освіти в Миколаєві не знайшло всебічного висвітлення. Фундаментальні праці розкривають становлення освіти у тогочасній російській провінції, в навчальних закладах півдня, зокрема Одеси [4]. Грунтовна стаття З. Т. Виноградової висвічує особливості педагогічної системи в Одеському училищі [1]. Автор детально аналізує діяльність провідних педагогів і в тому числі Д. К. Крайнева, який деякий час викладав в Миколаєві. В статі

М. Котляра також звертається увага на педагогічну діяльність художника [3]. Короткі данні про випускників Петербурзької Академії мистецтв, діяльність яких пов'язана з Миколаєвом, наведені в її ювілейному виданні [9]. Невеликі публікації про місцевих художників включені до науково-популярного видання «Николаевцы» [5]. Окреме видання присвячено художнику М. В. Інглезі [2]. Невеличкими довідками і фрагментарними архівними матеріалами вичерпується інформація про діяльність художніх шкіл, студій, класів, що існували в першій третині ХХ століття [10]. Статті про художню школу ім. В.В.Верещагіна, художній технікум були підготовлені автором дійсного дослідження, надруковані в матеріалах конференції і збірнику наукових праць [6; 7]. Єдиний матеріал про художні спеціальності в Миколаївській філії Київського національного університету культури і мистецтв міститься в її ювілейному виданні [8]. Архівні, друковані матеріали на жаль не дають всебічного уявлення про реорганізаційні процеси що мали місце в галузі мистецької освіти Миколаєві.

Постановка завдання полягає в створенні поступової картини розвитку художньої освіти в Миколаєві протягом ХХ – початку ХХІ ст., визначенні загальнодержавних процесів в цій галузі, що знайшли відбиття в системі підготовки, пов'язаної з характером промислового міста, особливостями південної художньої школи та подальшим розвитком дизайну.

Виклад основного матеріалу дослідження. На рубежі ХІХ-ХХ століть малювання, як обов'язковий предмет, входив до програми початкових шкіл, гімназій, реальних училищ. Викладачами творчих дисциплін були випускники художніх училищ і Академії мистецтв. Особливо помітною була їхня роль у провінційних містах, де відсутність художньої школи компенсувалася, якоюсь мірою, шкільними заняттями, а також роботою в студіях і курсах, що діяли при деяких навчальних закладах. В Миколаєві у Маріїнській і Олександрівській гімназіях викладали: М. П. Євстратов, що закінчив Строгановське училище; Ю. М. Маковський – вихованець Київської малювальної школи; В. О. Мурзанов і В. М. Яковлев – випускники Петербурзької Академії мистецтв.

Становлення художньої освіти прийшлося на початок ХХ ст. Першу відому приватну школу в Миколаєві відкрив А. П. Казаков (б.1860 – І пол. ХХ ст.) [7, с. 334]. Найстаріший педагог протягом багатьох років викладав у навчальних закладах міста. 1897 року за результатами педагогічної діяльності він був удостоєний срібної медалі Імператорського російського технічного товариства. 1899 року у власному будинку А. Казаков організував малювальну школу в середньому на сорок п'ять осіб щороку. Навчальна програма була універсальною, розробленою Академією мистецтв. Вона передбачала підготовку для вступу до вищих технічних та художніх закладів, а також на практичне застосування набутих умінь в ремеслах. Заняття проводилися тричі на тиждень протягом двох-чотирьох годин. Багато часу відводилось заняттям з рисунка. За прикладом Одеського художнього

училища, А. Казаков орієнтував учнів на створення етюдів з природи. Вихованці школи брали участь у конкурсах, представляли роботи на виставки, що регулярно влаштовувались в її стінах. Недовго працювали при школі спеціальні жіночі курси. Школа А. Казакова діяла близько п'ятнадцяти років і була закрита на початку першої світової війни.

31908 року в місті діяв клас з «ліпним» відділенням М. О. Винокурова (б.1880 - п.1912), де також викладалися малювання, живопис і скульптура [7, с. 334].

Діяльність приватних закладів підготувала ґрунт для створення міської художньої школи. Її відкриття пов'язане з іменами художників В. О. Мурзанова, О. П. Валевахіна, Л. В. Інглезі та засновника Товариства красних мистецтв і музею ім. В. В. Верещагіна М. А. Гедройца. У січні 1913 року Гедройц звернувся до міської думи з клопотанням про відкриття закладу [10, арк. 25]. Через рік у будинку музею було відкрито школу малювання, креслення і ліплення. Передбачалось, що одночасно тут будуть навчатися близько тридцяти учнів. Однак уже на кінець другого місяця її роботи заняття відвідували сто двадцять осіб. Процес навчання здійснювався за усталеною академічною системою. Велика увага зверталася на підготовку рисувальників і креслярів для суднобудівної промисловості. Академія мистецтв регулярно заохочувала кращих вихованців школи, а ті, хто успішно закінчив курс, мали право на вступ до Академії.

Директор школи В. О. Мурзанов (1872-1922) був одночасно і хранителем музею, і секретарем Товариства красних мистецтв ім. В. В. Верещагіна [5, с. 236]. 1897 року він закінчив Академію мистецтв по класу І. Ю. Рєпіна. На початку століття приїхав до Миколаєва, викладав у навчальних закладах, студіях, читав лекції з методики малювання і креслення в Індустріальному технікумі ім. К. А. Тімірязєва. Викладацьку і громадську роботу художник поєднував з творчістю. Недовгий час у школі викладав Л. В. Інглезі (1878-1972) – активний член Товариства красних мистецтв, один із засновників Миколаївських краєзнавчого і художнього музеїв [2]. Художню освіту він здобув у Казані, продовжив у Москві, в училищі живопису, скульптури і архітектури та в художній школі К. Ф. Юона і І. О. Дудіна. Єдиним постійним педагогом у школі був О. П. Валевахін (ІІ пол. ХІХ ст. – п. 1920) [5, с. 78]. Він працював в гімназіях, в жіночому комерційному училищі Л. Т. Данилевської та приватних навчальних закладах. Валевахін вважав, що роботу в школі над навчальними постановками необхідно поєднувати з виконанням етюдів з природи. Тому спільно з учнями виходив на пленер. У школі регулярно влаштовувались виставки учнівських робіт, огляди-конкурси. Серед її випускників була український скульптор О. М. Кудрявцева, сім'я якої потім переїхала до Харкова.

Таким чином, організація і діяльність художніх класів, шкіл і студій стала наслідком зростаючого інтересу до образотворчого мистецтва і можливість отримання початкових навичок, необхідних для вступу до училища й Академії мистецтв.

Революційні події 1917 року в культурі і мистецтві найбільш сфокусовано проявилися в реорганізації системи освіти. Реформи художньої школи в перші роки нового ладу спричинили ряд неминучих перегибів. У стані реорганізації опинилися і навчальні заклади Миколаєва.

1920 року художня школа ім. В.В. Верещагіна, за прикладом інших закладів країни, реорганізується у Вільні художні майстерні. Створюються студії з головних видів образотворчого мистецтва на робітничих окраїнах, здійснюється робота з декоративно-художнього оформлення заводських клубів, міста.

Цього ж року створюється будівельна профшкола з архітектурним відділенням. Тут викладалися загальноосвітні предмети а також креслення, технічне креслення, живопис, ліплення та моделювання, перспектива та історія тіней, історія архітектури, історія мистецтв. Викладачами були досвідчені художники О. О. Зайчик – директор профшколи [5, с. 141], О. П. Хаников – випускник Академії мистецтв [5, с. 340], В. К. Сорокін – випускник Московського училища живопису, скульптури та архітектури. На першому році учні оволодівали методикою роботи аквареллю, олійними фарбами, вивчали кольорознавство і архітектурні плани, створювали натюрморти та краєвиди міста. На другому році на мальовничому відділенні рисували портрети і постаті людей. На будівельному відділенні привчалися малювати по пам'яті, багато працювали над начерками для придбання здібностей відокремлювати головне від другорядного. Працювали з натури з метою «вивчення перспективних явищ» та розуміння різниці між кресленням і рисунком. На другого курсу на архітектурному відділенні займалися малюванням частин будівель, вікон, дверей, карнизів, капітелей. В кінці року завдання ускладнювалися до малювання фасадів будівель. Також викладалося ліплення. В першому семестрі вивчали технічні прийоми, в другому – займалися ліпленням з натури. При школі діяли підготовчі курси, де викладалися живопис та рисунок. Метою підготовки профшколи було формування майстрів для будівельної сфери.

Серед найбільш примітних сторінок художньої освіти Миколаєва першої половини століття – діяльність художнього технікуму, що був відкритий 1930 року. Головна участь у його створенні належала скульптору Б. М. Иванову (1902-1941), відрядженому для цієї мети з Харкова. До викладання він залучив своїх однокурсників по Одеському художньому інституту М. І. Гончарука, Н. О. Павлюка, місцевих художників О. С. Веряскіна, С. І. Новикова. На скульптурному відділенні поряд з Івановим викладали К. С. Рижов і О. О. Рітхіх – представники різних художніх шкіл. Головна роль у становленні навчального процесу належала відомому українському художнику і педагогу Д. К. Крайневу, який наїжджав з Одеси [1, с. 77-78]. Крайнев викладав рисунок і живопис «в добрих традиціях» академічної школи. Це визначило метод підготовки що ґрунтувався на класичному принципі: навчальна студія – натура – самостійна робота. З першого

курсу учні проходили практику й у складі бригад під керівництвом викладачів виконували монументальні роботи, головним чином, зі скульптурного оформлення інтер'єрів і фасадів будинків.

Головна мета художнього виховання полягала у формуванні професійної грамотності, придбанні практичних навичок. Викладачі і студенти брали участь у міських виставках, виконували творчі замовлення. Їхніми силами були виконані скульптурні рельєфи на будинку спеціалістів, фрески в залі технікуму, скульптурний комплекс героям Сиваша. Серед випускників був в майбутньому відомий художник М. М. Божий. 1934 року технікум було закрито. Незважаючи на нетривалість його існування, він став серйозною навчальною базою для покоління художників, чия творчість формувалася в середині ХХ століття [6, с. 19-20].

У другій половині 1930-х рр. та в післявоєнний час єдиними центрами художнього виховання були студії. Найбільш відомими були ізостудії В. М. Волошинова, С. Г. Бродського, О. В. Старощука, в яких додержувалися усталеної академічної методики, а здобуті навички дозволяли тримати іспити в художніх училища та інститути провідних міст країни.

Наступний етап художньо-освітнього процесу прийшовся на 1970-і роки. Базою початкової освіти стає відкрита міська художня школа. У викладацькому складі, головним чином, випускники Одеського художнього училища. Тому, в педагогічній практиці помітні традиції південної школи з тяжінням до роботи на пленері, до насиченого колориту. Це час значної активізації художнього життя. Створюється Миколаївське відділення Спілки художників України. Виставкова зала та майстерні Спілки стають центром формування художніх смаків, еталоном професійного рівня, наочною школою для всіх, хто бажає присвятити своє життя мистецтву.

Початок 1990-х рр. – час створення самостійної України, позначився відкриттям художніх спеціальностей у вищій та середньо-професійній школі. В наслідок реалізації державної програми відродження народного мистецтва в Миколаївській філії Київського національного університету культури і мистецтв (КНУКіМ), Коледжів культури і мистецтв було започатковано підготовку майстрів декоративно-прикладного мистецтва з напрямками художня обробка тканини, художня обробка деревини. До викладання залучаються відомі художники: М. О. Ряснянський, Ю. А. Макушин, М. М. Сопільняк, О. В. Маркітан, Л. І. Іваницька, І. Г. Черкесова. В системі підготовки поєдналися академічні засади й традиція народного прикладного мистецтва. Значну роль відіграла постать провідного викладача Є. П. Зайцева (1940-2001). Його творча та викладацька діяльність сприяла розвитку художньої обробки дерева на Миколаївщині. Під його керівництвом студенти оформляли інтер'єри головного корпусу філії університету, громадських споруд міста [5, с. 140].

Накопичений досвід підготовки фахівців прикладного мистецтва стимулював розширення спектру художніх спеціальностей. Тому створення в

Миколаївській філії КНУКіМ центру підготовки фахівців образотворчого мистецтва і дизайну стало логічним продовженням попередніх етапів формування професійної освіти і було викликано необхідністю здобуття вищої освіти в рідному місті. Для цього мали місце всі умови: значна кількість художніх студій, художня школа, коледж культури і мистецтва, творчі об'єднання народних і самодіяльних майстрів, відділення Спільки художників України з представницьким складом живописців, скульпторів, графіків, дизайнерів.

Вирішальним етапом у розвитку освіти стає створення 2001 року в Миколаївській філії КНУКіМ за підтримки Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури кафедри реставрації і графічного дизайну. Відкриття престижних спеціальностей значно підвищило роль Миколаєва, як творчого центру. На спеціальності «графічний дизайн» завдяки відомим художникам і дизайнерам Ю. К. Корнюкову, О. В. Лебідь, С. В. Лук'яненко, Т. В. Шевченко здобули розвиток всі види графічного дизайну: театральний і кіно плакат, реклама, промислова графіка. Студенти розробляли логотипи, фірмові стилі. Деякі знайшли себе в книжковій та журнальній графіці. На спеціальності «реставрація творів живопису» студенти опанували реставрацію творів станкового і монументального живопису, копіювання та інші дисципліни. Значне місце посіла практика на пленері та виробнична практика. Під керівництвом провідного викладача Д. Л. Болякова студенти реставрували твори живопису з колекцій місцевих художнього і краєзнавчого музеїв [8, с. 41-42].

Базові дисципліни «рисунок» і «живопис» викладали провідні художники. Народний художник України, скульптор Ю. А. Макушин розробив методику викладання академічного рисунка за скороченою програмою. Значна кількість часу та завдань відводилась на самостійну роботу. Відомий живописець О. К. Приходько, представник одеської пленерної школи, значну увагу приділяв роботі над етюдами на пленері та композиціям на вільну тему [8, с. 40-41].

В останнє десятиліття головним напрямом художньої підготовки в МФ КНУКіМ є дизайн зі спеціалізаціями: дизайн середовища і інтер'єру, дизайн одягу, графічний дизайн. В концепції розвитку кафедри дизайну: здійснення підготовки фахівців згідно вимог сучасної дизайн освіти, орієнтація на досягнення світового і вітчизняного досвіду, максимальне наближення навчального процесу і практики, розвиток самостійного творчого мислення студентів. З метою активізації молоді у справі збереження пам'яток старовини і формування обліку сучасного міста здійснюється розробка дизайнерських проектів архітектурних споруд, благоустрою паркових зон, зон відпочинку в мікрорайонах. На спеціалізації «графічний дизайн» роботи студентів відрізняються широким спектром видів і тем від оформлення художніх видань до рекламної продукції, від візиток до біг-бордів. Значним розмаїттям творчих пошуків від стилізації одягу минулих століть до пошуків нових тенденцій моди від-

мічені роботи напряму «дизайн одягу». Викладачі кафедри відомі художники, фахівці в галузі теорії і практики мистецтва.

Висновки. Етапи розвитку художньої освіти в Миколаєві віддзеркалюють процеси, що відбувалися в цій галузі на державному рівні, на рівні промислового регіону. За сто років художня освіта в Миколаєві, спираючись на академічні засади, пройшла всі етапи формування від початкових класів, художньої школи, технікуму до підготовки фахівців вищої освіти, від надання навичок в ремеслах, необхідних для суднобудування до комплексної підготовки спеціалістів художніх професій. Аналіз розвитку головних етапів художньої освіти в місті дозволив визначити внесок відомих миколаївських художників у підготовку майбутніх фахівців, здатних вирішувати творчі завдання згідно вимог часу.

Список використаних джерел

1. Виноградова З. Т. Вища художня школа в Одесі / З. Т. Виноградова // Українське мистецтвознавство. – Київ: Наукова думка, 1970. – Вип. 4. – С. 75–85.
2. Инглези Х. Л. История одного человека / Х. Л. Инглези. – Москва: Инко-ТНК, 1996. – 37 с.
3. Котляр М. Д. К. Крайнев / М. Котляр // Образотворче мистецтво. – 1939. – № 9. – С. 2–7.
4. Молева Н. М. Русская художественная школа второй половины XIX века - начала XX века / Н. М. Молева, Э. М. Белютин. – Москва: Искусство, 1967. – 391 с.
5. Николаевцы 1789-1999: энциклопедический словарь. 2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – 375 с.: фото.
6. Сапак Н. В. Николаевский художественный техникум / Н. В. Сапак // Славянский альманах. – Николаев, 1999. – Декабрь. – С. 19-20.
7. Сапак Н. В. Художня освіта на півдні України в першій третині XX століття / Н. В. Сапак // Мистецтвознавство України: зб. наук. праць / Академія мистецтв України; [редкол. А. Чебикін та ін.]. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 331-338.
8. Сапак Н. В. Художественное образование в Николаеве / Н. В. Сапак // Шлях до визнання: науково-публіцистичний альманах, присвячений 40-річчю Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв / гол. ред. О. Іванов. – Миколаїв: МФ КНУКіМ, 2011. – С. 38-44.
9. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств, 1764-1914. В 2 т. Т. 2. Часть биографическая. Список русских художников к Юбилейному справочнику Императорской академии художеств / сост.: С. Н. Кондаков. – Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, [1914-1915]. – 400 с.
10. Державний архів Миколаївської області, ф. 216. Миколаївська міська управа, оп.1, спр.1504. Основание НХМ им. В. В. Верещагина. Заявление Н. А. Гедройца в Николаевскую городскую думу. – 38 арк.

References

1. Vynogradova Z. (1970). 'Higher artistic school in Odessa'. *Iyshha khudozhnja shkola v Odessi* [Ukrainian Study of Art], no 4, pp.75-85.
2. Inglezi H. L. (1996). *The Story of One Person*. Moscow: Inco-TNK.
3. Kondakov S. N. ed. (1914). *The Book of Reference of Imperial Academy of Art 1764 – 1914, part 2*. Sankt-Peterburg: T-vo R. Golike i A. Vil'borg.
4. Kotlar M. (1939). 'D.K.Krajnjev'. *Obrazotvorche mystetstvo* [Fine Art], no 9, pp. 2-7.
5. Moleva N. M., Beljutyn E. M. (1967). *Russian Artistic School of the second half of XIX beginning XX century*. Moskva: Iskusstvo.

6. Nikolaevtsy 1789-1999: encyclopedic dictionary. 2000 personalities, 1500 portraits and illustrations (1999). Nykolaev: Vozmozhnosti Kimmerii.

7. Sapak N. V. (1999). 'Mykolaiv Art Technical School'. *Slavianskyi almanakh [Slavic almanac]*, December, pp. 19-20.

8. Sapak N. V. (2003). 'Artistic education in the south of Ukraine in the first third of the XX century'. *Mystetstvo Ukrainy [Ukrainian Studies of Art]*, no 3, pp. 331 – 338.

9. Sapak N. V. (2011). 'The Artistic Education in Nykolaev. *The Way to Confession*. Mykolayiv: MF KNUKiM, pp. 38-44.

10. The basis of the NHM them. V. Vereshchagin. Statement by N. Gedroits in the Nikolaev City Duma. [letter] State Archives of Mykolaiv region, f. 216. Mykolayiv City Council, op.1, spp.1504. Mykolayiv.